

більшовики віддавали перевагу насильницьким формам політичної боротьби і соціальних перетворень, нелегальній антиурядовій діяльності, а меншовики виявляли готовність брати участь у реформуванні суспільства, вступати в угоду з будь-якою політичною організацією чи партією, опозиційною царизмові. При цьому, як наголошує автор, обидві фракції російської соціал-демократії ігнорували «українське питання», нехтували національними потребами усіх народів імперії.

На сучасному етапі в російській історіографії особливо помітною є тенденція щодо ідеалізації діяльності П. Столипіна на початку ХХ ст. В. Г. Сарбей, відзначаючи ганебну роль цього діяча у придушенні революційного, національного руху, показав справжній сенс аграрної політики П. Столипіна, спрямованої на руйнування традиційно общинного землеволодіння.

В книжці досить докладно висвітлюється життя та діяльність української діаспори. Зокрема, розповідається про еміграцію з України у межах Російської імперії, а також про переселення українців (переважно з Австро-Угорщини) до США, Канади, Бразилії, Аргентини.

Передостанній параграф підручника присвячується Україні в першій світовій війні (до 1916 р.). Розкриваються агресивні плани воюючих держав щодо України, показано активні бойові дії українських січових стрільців, антивоєнний і соціальний рух народних мас.

Кожний розділ книжки закінчується змістовним параграфом про розвиток української культури у відповідний період. Розглядаються питання освіти, науки, літератури, різних галузей мистецтва. Значна увага приділяється проблемам народної творчості, побуту населення.

У загалом ґрунтовній та змістовній книжці зустрічаються окремі огріхи. Так, досить частим є цитування російською мовою (див. с. 28, 37), що надає викладу певної строкатості. На с. 88 диференціація визначається як розчленування. Стосовно соціальної диференціації краще вжити слово «розрашування». На с. 105 читаємо: «Романівська монархія», а треба «Романовська». На с. 115 на підтвердження «громадівського соціалізму» наводиться велика цитата з М. Павлика, в якій фактично пропагується зрівнялівка. При цьому автор не дав ніякого коментаря щодо утопічності цього положення. У підручнику не вказано, що свій роман «Хіба ревуть воли, як ясла повні?» Панас Мирний написав у співавторстві із своїм братом Іваном (Біликом) Рудченком (с. 148). Зауважимо, що подібних похибок у книзі небагато. Вона підготовлена досить ретельно.

У цілому рецензований підручник, безумовно, заслуговує високої оцінки. Особливо цінним є те, що він написаний на основі найновіших досягнень історичної науки і методики викладання. Сподіваємося, що книжка викличе інтерес з боку не тільки вчителів та учнівської молоді, а й широкої громадськості, яка бажає скласти реалістичне уявлення про історичне минуле своєї країни.

А. В. САНЦЕВИЧ (Київ)

Смолій В. А., Степанков В. С.

**БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ:
СОЦІАЛЬНО-ПОЛІТИЧНИЙ ПОРТРЕТ.**

К., Либідь, 1993.

400-річному ювілею від дня народження великого сина України гетьмана Богдана Хмельницького присвячений ряд видань наукової та науково-популярної літератури. Перша з цієї серії книжок — фундаментальне дослідження відомих українських істориків — директора Інституту історії

України НАНУ академіка В. А. Смолія та професора Кам'янець-Подільського педінституту В. С. Степанкова.

Ця книга не належить до літератури, яка писалася нашвидкуруч до ювілею. Тут ми маємо випадок, коли роками виношувана праця (В. С. Степанков, наприклад, друкував статті, присвячені Національно-визвольній війні українського народу середини XVII ст. та Богдану Хмельницькому, ще у 70-ті рр.), збіглася в часі з ювілеєм гетьмана. До того ж не треба забувати, що майже все в радянській історіографії вимагає критичного перегляду, оскільки було створене під пильним оком партійної цензури. Книга В. А. Смолія та В. С. Степанкова є першою біографією Богдана, написаною та виданою у незалежній Українській державі. Автори об'єктивно висвітлили тему, не впадаючи в газетну публіцистику та не догоджаючи смакам якихось політичних сил чи партій.

Безсумнівною позитивною рисою роботи є те, що вона ґрунтується на міцному джерельному фундаменті, причому багато з цих джерел було вперше виявлено у ряді вітчизняних та зарубіжних (через мікрофільми) архівосховищ. Автори використали значне коло праць попередників, особливо тих, котрі були забутими або «проіндексованими» (видання дисидентів, представників української еміграційної історіографії), на які донедавна не можна було посилалися. Все це дозволило створити солідну, повнокровну та науково обґрунтовану біографію Б. Хмельницького.

Насамперед, автори звернули особливу увагу на замовчуваний та нерідко фальсифікований аспект діяльності гетьмана: його роль як творця відродженої Української держави. Вони слушно підкреслили прогресивний характер діяльності Хмельницького у даному напрямку, проаналізували еволюцію його державотворчої програми, виявили сильні й слабкі сторони останньої. Думаємо, що саме ці сторінки будуть з глибокою зацікавленістю прочитані нашими сучасниками, бо історія дає чимало матеріалу для зіставлень та аналогій з сьогоденням України. Розкриті у книзі головні напрямки зовнішньої та внутрішньої політичної діяльності, титанічні зусилля гетьмана по консолідації українського народу, створення єдиного фронту для успішної боротьби проти іноземних загарбників, за незалежну Українську державу. Причому постать Б. Хмельницького не ідеалізується, у дослідженні згадані його помилки та прорахунки. Слушно, на наш погляд, підкреслюється головна політична помилка гетьмана: недооцінка значення західноукраїнських земель, відхід з них без бою на рубежі Волині й Поділля наприкінці 1648 — на початку 1649 рр. (с. 148).

Дуже важливим є те, що автори приділили увагу останнім рокам Б. Хмельницького (від Переяславської ради до смерті гетьмана). Про діяльність його у цей період ще донедавна історики УРСР мусили або мовчати, або говорити скоромовкою, зходячи «незручні» та «неактуальні» сюжети. Автори ж доводять тут, що зовнішня політика Б. Хмельницького була в цей період гнучкою і плідною для України, зовсім не зорієнтованою виключно на Росію. Блiskучий політик і дипломат, Б. Хмельницький всіма засобами боронив суверенітет України перед наступом не тільки з заходу (Річ Посполита), але і з сходу, оскільки московський уряд все активніше хотів порушити рівноправний характер взаємного договору 1654 р. У книзі аналізуються союзи, укладені урядом України з Швецією і Трансильванією для збереження політичної рівноваги, адже вони були формально у стані війни з Московською державою. Це було відповіддю на грубе порушення московським урядом (укладення сепаратного миру з Польщею) договору 1654 р. Ряд важливих даних наводиться щодо переможних походів українських військ проти Речі Посполитої у 1656 — 1657 рр., взяття нами Любліна, Варшави, Кракова та інших міст, про що чомусь дуже не любили згадувати у радянській історіографії, хоча війна, яку вела Україна, була справедливою, спрямованою на визволення всіх етнічних українських земель з-під гніту Польщі.

Як і кожне свіже та оригінальне дослідження, книга В. А. Смолія та В. С. Степанкова викликає природне бажання подискутувати з рядом її положень. Так, на нашу думку, автори дещо недооцінюють рівноправний ха-

рактер договору 1654 р. між Україною та Росією. Про автономію України можна говорити тільки з 1659 р., коли уряд Ю. Хмельницького уклав з російськими представниками новий договір ("Переяславські статті", «14 статей»). Варто було б детальніше проаналізувати окремі статті договору 1654 р., бо тоді автори б не сприйняли позицію московського уряду відносно зовнішньої політики України як остаточно узгоджену обома сторонами. Адже тут маємо справу не з остаточним варіантом — оригіналом договору, а тільки з проміжною позицією, у якій не проставлено всіх крапок над «і». Як показують результати нашого дослідження, навряд чи можна говорити про вирішеність даного важливого питання (та ще деяких) у договорі 1654 р. Сторони тоді не дійшли по цих статтях до спільного знаменника. І чи не є красномовним той факт, що Б. Хмельницький у проведенні зовнішньополітичної діяльності керувався відповідними пропозиціями, викладеними українським урядом у 1654 р., вступаючи проти волі Москви у контакти з Річчю Посполитою та Османською імперією, укладаючи союз з Швецією, котра була у стані війни з Московською державою, тощо. Занадто критично ставляться автори до діяльності І. Виговського. Шкода, що у такому суто науковому дослідженні були зняті видавцями посилання на використані джерела, іменний та географічний покажчики, книгу набрано негарним шрифтом, є у ній дрібні погрішності, друкарські помилки. Так, київський протопоп М. Гунашевський (до речі, автор «Львівського літопису» та зять І. Виговського) йменується Гунатерським (с. 178), Б. Хмельницького автори називають інколи «Богданом Михайловичем» (с. 36, 38), хоч таке звернення було нетиповим для тодішньої України.

Однак згадані недоліки не можуть суттєво вплинути на загальну позитивну оцінку роботи, яку виконано на високому професійному рівні. Це, на наш погляд, великий творчий успіх авторів і, сподіваємося, не останній. Можна тільки пошкодувати, що така важлива й потрібна книга вийшла явно замалим тиражем, що робить її майже недоступною для читачів, особливо із східної та південної України.

Ю. А. МИЦИК (Дніпропетровськ)

І. К. Свешніков.

БИТВА ПІД БЕРЕСТЕЧКОМ.

Львів, вид. «Слово», 1993, 301 с.

У рецензованій праці на основі широкого кола писемних джерел та численних археологічних матеріалів, добутих в ході 20-річних розкопок під керівництвом автора, вперше ґрунтовно розповідається про одну з найвизначніших подій Визвольної війни українського народу 1648 — 1654 рр. — битву під Берестечком.

Автор детально проаналізував писемні джерела, репрезентовані офіційними документами, листами урядових і приватних осіб, щоденниками учасників битви, спогадами, хроніками та літописами. Окрему групу документів становлять зізнання полонених, донесення королівських послів до Б. Хмельницького. Заслугою автора є використання найбільш масового джерела — листів учасників та сучасників цих подій, що зберігаються в архівах Варшави, Ватикану, Відня, Києва, Гданська, Кракова, Львова, Москви, Стокгольма. Значна частина цих документів ще не була опублікована і досліджена. Критичний аналіз цих джерел дає змогу відтворити події середини XVII ст. з точністю до одного дня, а подекуди — і години. В монографії також критично й творчо використано твори хроністів — сучасників Берестецької битви — І. Пасторія, Й.-Г. Шледера, В. Каховського, П. Шевальє, М. Бізаччіні, А. Віміні та анонімною історика, ймовірно німецького офіцера